

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

КОЛОМІНСЬКІ ЧИТАННЯ

*Матеріали Другого Міжнародного наукового форуму,
присвяченого пам'яті доктора психологічних наук, професора*

Наума Львовича Коломінського

м. Київ, МАУП, 19 лютого 2008 р.

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2009

ББК 88.5я43
К 61

Редакційна колегія:

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — головний редактор

Туриніна О. Л., канд. психол. наук, проф. — відповідальний редактор

Відповідальний редактор за випуск В. М. Чирков
(видання здійснене в рамках проекту
“Наукові праці МАУП”)

Коломінські читання: Матеріали Другого Міжнар. наук. форуму,
К 61 присвяч. пам’яті д-ра психол. наук, проф. Н. Л. Коломінського, м. Київ,
МАУП, 19 лют. 2008 р. / Редкол.: М. Ф. Головатий (голов. ред.), О. Л. Ту-
риніна (відп. ред.). — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. — 504 с.: іл. —
Бібліогр. в кінці статей.

ISBN 978-966-608-985-7

У пропонованому збірнику публікуються статті науковців, в яких досліджується широке коло проблем соціальної психології, психології управління та організаційної психології.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток психологічної науки в Україні.

ББК 88.5я43

ISBN 978-966-608-985-7

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2009

© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2009

ЗМІСТ

Передмова	7	Жирун О. А.	Моральна свідомість як чинник професійного становлення майбутніх редакторів	82
Переднє слово	8	Донець О. І.	Жінка після розлучення: постановка теоретичних і методичних проблем	87
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦЯ.....	10	Овдієнко І. М.	Психологічні фактори взаємодії керівника загальноосвітнього навчального закладу і шкільної психологічної служби	92
Коломинский Я. Л.		Шопша О. Л.	Система роботи психолога з колективом театру з формування сприятливого соціально-психологічного клімату	98
Структура межличностного педагогического взаимодействия	11	Варлакова Є. О.	Професійні особливості майстерності психолога-конфліктолога.....	101
Максименко О. О.		Кирпач Н.	Майєвтичний діалог як засіб сприяння саморозвитку особистості в ранньому юнацькому віці	106
До питання про характеристики і класифікацію екологічної свідомості	18	Карлионова Н. В.	Акцентуации личности студентов-психологов с практической и теоретической профессиональной направленностью	116
Філіппов М. М.		Чупріна М. О.	Психологічний супровід становлення особистості фахівця в умовах організації	121
Надійність роботи спеціаліста, який працює у надзвичайних та екстремальних умовах: психофізіологічна проблема	29	Садова М. А.	Потенціал самореалізації особистості як предмет психологічного дослідження: методологічні аспекти	127
Москаленко В. В.				
Принцип суб'єктності у дослідженні економічної соціалізації особистості	38			
Ложкин Г. В.				
Маргинализм в контексте профессиональной карьеры субъекта	46			
Велитченко Л. К.				
Психологічна структура взаємодії	53			
Сивицкий В. Г.				
Психологические условия эффективности частного учреждения образования	61			
Винославська О. В., Зливков В. Л.				
Переформування структури професійної ідентичності: пошук і перспективи	70			
Суська О. О.				
Професійна ідентичність особистості та її статусні особливості (комунікативний аспект)	76			

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕРИСТИКИ І КЛАСИФІКАЦІЮ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Коломінські читання — II, 2008, 18–28

Розглядаються різноманітні підходи до змісту поняття “екологічна свідомість” (ЕС), зокрема гносеологічний, соціологічний, соціально-психологічний, власне психологічний. Аналізуються різні визначення та інтерпретації екологічної свідомості, обґрунтовані представниками кожного із зазначених вище підходів, а також відомі класифікації ЕС. На основі трьох типів екологічної свідомості (антропоцентричного, природоцентричного, екоцентричного) і залежно від ставлення особистості до навколишнього середовища та характеру діяльності у довіллі виокремлюються десять підтипів екологічної свідомості, при цьому обстоюється необхідність формування у підростаючого покоління нового екоцентричного типу ЕС для подолання екологічної кризи і досягнення сталого розвитку суспільства.

Інтеграція України в євроатлантичний простір передбачає докорінні зміни у питаннях державної екологічної політики та екологічного виховання підростаючого покоління, адже сформованість екологічної свідомості громадян є важливим показником рівня розвитку країни і має загальнодержавне значення.

Категорія екологічної свідомості є одним з ключових понять екологічної психології.

У психолого-педагогічній літературі обґрунтовано декілька підходів до визначення змісту поняття “екологічна свідомість”. Е. В. Гірусов розглядає екологічну свідомість як самостійну форму суспільної свідомості, як сукупність поглядів, теорій, емоцій, що відображають проблеми спів-

відношення суспільства і природного середовища в плані оптимального їх розв’язання відповідно до конкретних потреб суспільства та природних можливостей [2, 56].

М. Г. Васильєв, А. М. Кочергін, Ю. Г. Марков характеризують екологічну свідомість як сукупність узагальнених уявлень про природу, переконань та ідеалів, що відображають і зумовлюють ставлення людини до природи, її законів, відповідні оцінки взаємозв’язків з нею.

В. О. Скребець у праці “Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи” дає таке визначення: “Екологічна свідомість — це рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, са-

морerefлексія місця і ролі людини у біологічному, фізичному, хімічному світі, а також саморегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом” [9, 48]. Екологічній свідомості властиві всі ознаки усвідомленої діяльності людини з тією особливістю, що вона ініційована екологічним сенсом. Інакше кажучи, екологічна свідомість — то є просто людська свідомість, ціннісно-спрямована екологічним змістом, який суб’єктивно відчувається, своєрідно переживається.

Російські психологи С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін під екологічною свідомістю розуміють “сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею” [3, 11]. В. І. Панов вважає екологічну свідомість атрибутом, тобто властивістю людини як компонента логічного відношення “людина — природа” [8, 87]. Згідно з цим визначенням, екологічна свідомість людини, з одного боку, виконує відбивну функцію стосовно світу природи, в якому людина живе і з яким взаємодіє в ході розвитку цивілізації, з іншого — виражає ставлення людини до світу природи на рівні суспільства і на рівні індивіда. І нарешті, екологічна свідомість виконує регуляторну функцію, опосередковуючи діяльну активність людини стосовно світу природи — від моменту цілепокладання до технологічної реалізації досягнення поставленої мети (О. Л. Журавльов, А. Ю. Гусєва).

В. І. Медведєв та А. О. Алдашева, розвиваючи зазначений (гносеологічний) підхід, виокремлюють наступні характеристики екологічної свідомості [7, 162]:

- ступінь відображення в екологічній свідомості суспільних цінностей та інститутів;

- відбиття в екологічній свідомості прогностичних елементів у ситуації вибору критеріїв вирішення конкретної екологічної проблеми, тобто орієнтації на “теперішнє заради майбутнього”;
- особливості орієнтації екологічної свідомості на колектив, суспільство — можливість протидіяти екологічним негараздам, брати участь у ліквідації наслідків антропогенних екологічних катастроф.

Останнє тісно пов’язане з активним характером екологічної свідомості. Активна екологічна свідомість передбачає не тільки захист чи пасивну оборону від несприятливих впливів або згубних наслідків антропогенного втручання в екологічний баланс, а й конструктивну протидію, прагнення реалізувати себе в екологічних рухах, партіях, об’єднаннях, які мали б власну програму дій, ідеологію і структуру.

Неважко помітити, що інтерпретація екологічної свідомості В. І. Медведєвим та А. О. Алдашевою охоплює не лише екологічну психологію, а й соціальну психологію та соціологію. У цьому зв’язку екологічна свідомість постає радше як атрибут феномена “людина”, а не як самостійна психічна реальність, становлення якої відбувається у взаємодії людини зі світом природи, людським оточенням та із самою собою.

На відміну від поданого вище тлумачення, психолог О. С. Мамешина підкреслює, що екологічна свідомість зумовлюється зовнішніми екологічними чинниками і реалізується через взаємодію людини з навколишнім середовищем [6, 123–124].

Сучасній людині притаманний дисбаланс розвитку інтелекту та почуттів, значне переважання раціо-

нального і порівняна недорозвиненість емоційно-чуттєвої сфери та інтуїції. У процесі свого історичного розвитку разом з посиленням незалежності і начебто захищеності від природних явищ людина поступово втратила уважність у ставленні до природи і до себе в ній. Людина штучно відокремила себе від світу природи, вступає з нею в постійні конфлікти, виявляє агресивність, перебуває в позиції самозахисту або наступу стосовно інших людей чи природи. Увага сучасної людини прикута передусім до оточення, до можливостей інших людей якомога більше споживати, що вкрай негативно позначається на запасах природних ресурсів. Внутрішня дисгармонія людини є одним із наслідків відсутності гармонії у співіснуванні із суспільством і природою, домінуванням екологічно неадекватного мислення, уявлення про навколишнє середовище як про щось безмежне, що не потребує захисту чи бережливого ставлення. Хазяйнуючи на планеті, людина не виявляє поблажливості до тварин і рослин, використовує природні ресурси, не піклуючись про їх збереження, як і про утилізацію відходів, що забруднюють навколишнє середовище. Все частішими стають антропогенні катастрофи, які загрожують життю цілих регіонів Землі й навіть усього людства. Не випадково В. І. Вернадський відзначав, що виробничу діяльність людей можна порівняти з найпотужнішими геологічними процесами. У результаті цієї діяльності генофонд Землі меншає і на кожную людину впливає все більше й більше чужорідних чинників, що, звичайно, не може не позначатися на стані біосфери. Наслідком цього виявляється дестабілізація природного екологічного балансу, що загрожує самому існуванню людства, оскільки, посилюючи на-

вантаження на довкілля, дуже легко перейти межу, за якою біосфера набуде нових якостей. При цьому місця для людини в такій біосфері може і не знайтися. Розмірковуючи про все це у книзі “Кінець світу? Або...”, Ф. Т. Моргун, колишній голова природоохоронного відомства в СРСР, ставить питання про зміну стратегії людської діяльності.

Зрозуміло, що використання природних багатств Землі не припиниться за жодних умов. Проте їх використання аж ніяк не може означати беззастережного панування людства над природою. Тому на зміну існуючим формам взаємодії цивілізації з навколишнім середовищем мають прийти інші, що ґрунтуються на проєкологічних цінностях, тобто орієнтовані на збереження навколишнього середовища. І це не просто альтернатива цінностям технократичної цивілізації, а й необхідна умова для виживання людства в цілому.

Ставлення людини до навколишнього середовища передусім зумовлюється типом екологічної свідомості та рівнем її розвитку. Психологи С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін, розглядаючи типологію екологічної свідомості, зазначали, що “людство пройшло довгий шлях розвитку своїх відносин з природою, і на кожному етапі складалася особлива, властива саме цьому етапу екологічна свідомість” [3, 6].

В еволюції системи “людина — природа” можна виокремити такі типи екологічної свідомості: синкретичний (архаїчний), природоцентричний, антропоцентричний, екоцентричний.

Синкретичний тип екологічної свідомості формувався тоді, коли в людській свідомості та самосвідомості ще не існувало протиставлення людини світу природи. Людина не виділяла себе з навколишнього світу

і, звісно, не ставилася до природи як до об'єкта перетворення відповідно до власних потреб і цілей.

Сутність антропоцентричної свідомості розкривається у наступних світоглядних принципах:

1. Найвищою цінністю є людина [3; 10; 12]. Усе інше в довкіллі цінне настільки, наскільки корисне їй.
2. Світ має ієрархічну будову. Вершину ієрархії посідає людина, середину — річ, створені нею, фундамент — об'єкти природи, які, у свою чергу, впорядковуються залежно від корисності для людини.
3. Метою взаємодії з навколишнім середовищем є використання його для задоволення тих чи інших потреб людини, для отримання нею “корисного продукту”. Природа — це об'єкт дії людини, а не самодостатній суб'єкт.
4. Розвиток довкілля має підпорядковуватися розвитку людства (С. Д. Дерябо, В. А. Ясвін, О. В. Рудоміно-Дусятська).

Отже, антропоцентризм, як домінуюча установка у сприйнятті природи, виявляється в ігноруванні потреб інших живих істот та в залежності актуальності екологічно значущих дій від можливостей природи щодо задоволення людських потреб (І. Кряж).

Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй та інші дослідники визнають згубною для природи панівну ідею антропоцентризму і вважають за необхідне відмовитися від неї, сформувавши нову філософію життя на фундаменті природоцентризму.

Сутність природоцентричної (або ж біоцентричної) свідомості розкривається у таких світоглядних принципах:

1. Найвищу цінність має природа [3; 5]. Людство повинно підкоритися їй. Уся діяльність людини оцінюється лише з точки зору корисності для довкілля.
2. Ієрархічна картина світу має такий вигляд: на вершині піраміди — природа, а в її основі — людство, що спрямувало свій потенціал на службу природі.
3. Метою взаємодії з природою є збереження її в усьому розмаїтті форм і видів, у тому числі й тих, що шкодять як людству загалом, так і окремій людині.
4. Розвиток природи мислиться як процес, якому підпорядкований розвиток людства.

Як приклад природоцентричної екосвідомості часто наводять тип свідомості, що панує у східних релігійно-філософських системах, які зберегли свою архаїчність, а також іноді в діях членів руху “зелених”, які вважають, що вихід з екологічної кризи можливий лише за умови суворого самообмеження й відмови від досягнень цивілізації [5, 84]. Природоцентрична екологічна свідомість — це система уявлень про світ, що базується на підпорядкуванні соціуму природі. Дещо по-іншому трактує природоцентричний тип екологічної свідомості вже згадуваний В. І. Панов, називаючи його також синергетичним: “Природоцентричний тип екологічної свідомості — це такий тип, коли людина усвідомлює свою єдність з природою як єдність принципів свого розвитку з універсальними принципами розвитку природи” [8]. Однак таке визначення радше узгоджується з дефініцією екоцентричного типу екологічної свідомості. І людина, і природне, і антропогенне середовище є в цьому сенсі різними виявами універсальної сутності природи як здатності до самопороджен-

ня — самозбереження — саморуйнування.

Екоцентричний тип екологічної свідомості характеризується тим, що у відносинах людини й навколишнього середовища наголос робиться на гармонії, взаємозв'язку, взаємодії та взаєморозвитку. Розташовується він посередині на відріжку між антропоцентричним і природоцентричним типами екологічної свідомості. Екоцентричному типу притаманні такі особливості:

1. Найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини й природи. Людина — не власник природи, а один із членів природної спільноти [3; 5; 11].
2. Відмова від ієрархічної будови світу. Розум людини не дає їй привілеїв, а навпаки, накладає на неї додаткові обов'язки щодо довкілля. Соціум не протистоїть світові природи, вони є елементами єдиної системи.
3. Мета взаємодії з природою — максимальне задоволення як потреб людини, так і всієї природної спільноти. Людині нема звідки брати засобів для існування, крім як з навколишнього середовища. Але вона повинна не тільки брати, а й давати. Вплив на природу замінюється взаємодією з нею.
4. Розвиток природи й людства мислиться як процес коеволюції, взаємовигідної єдності.

Ідеї екоцентризму були розвинені й обґрунтовані В. І. Вернадським. Він уперше заговорив про біосферу як єдину систему “людство — природа”, що формується під впливом людського розуму та свідомих дій суспільства [1]. У цілому екоцентричний тип екологічної свідомості можна визначити висловом А. Швейцера: “Я є життя,

яке воліє жити. Я є життя серед життя, яке воліє жити”.

Деяку іншу типологію екологічної свідомості запропоновано О. А. Калмиковим та А. С. Калмиковою. Конструкт “антропоцентризм — природоцентризм” доповнено конструктом “ЕГО-орієнтація — ЕКО-орієнтація”. Внаслідок цього отримано чотири типи відносин людини й довкілля [4].

ЕГО-орієнтований природоцентризм. Це ставлення схоже на ставлення дитини до батьків. Людина орієнтована на себе, діє тільки заради себе, але джерелом свого існування визнає виключно природу. Природа всесильна, і людина неспроможна впливати як на неї, так і на свою долю. Людина може бути слухняною, за що отримає винагороду, або неслухняною, за що буде покарана. Така позиція була поширеною в архаїчному суспільстві, де панував культ злих і добрих богів, а сьогодні вона характерна для езотеричних і магічних шкіл. Відносини людини з природою мають характер “об’єкт-суб’єктних”, де об’єктом є людина.

ЕКО-орієнтований природоцентризм. Світ не лише центрується природою як найвищою цінністю, а й орієнтований сам на себе. Людина — не центр світу, а істота, що була випадково створена природою. Світ розвивається за своїми законами і має власні цілі. Таке уявлення характерне, зокрема, для буддизму, представники якого сповідують деперсоналізоване божество — Нірвану або Абсолютне Ніщо. У крайніх виявах може йтися навіть про звільнення біосфери від присутності людини. Характеризується “об’єкт-об’єктними” відносинами.

ЕГО-орієнтований антропоцентризм. Досить поширене ставлення до довкілля, що підкріплюється філосо-

фією екзистенціалізму: “Мета життя — життя”. Вона не тільки ставить людину в центр Всесвіту — все, що відбувається у Всесвіті, постає грою людського розуму. Ця форма ставлення людини до природи виникла внаслідок запаморочення від успіхів технократичної цивілізації і пов’язаного з цим відчуття відчуження від живої природи. Відносини людини з природою мають характер “суб’єкт-об’єктних”, де об’єктом є природа.

ЕКО-орієнтований антропоцентризм. Людина залишається центром Всесвіту й основною цінністю, але вона орієнтована на створення й облаштування власного дому — Світу. У центрі Всесвіту — людське серце, причому воно належить не лише людині, а й Всесвіту. Всесвіт — не просто скупчення матеріальних тіл, це олюднений організм. Найповніше ця ідея розвинута у християнстві. Світогляд, що виокремлює людину як вінець творіння, покладає на неї відповідальність за стан усього живого, спрямований на подолання хаосу та закону смерті в природі.

Останній тип взаємовідносин людини з природою має характер “суб’єкт-суб’єктних”. Лежить в основі так званої інвайронментальної парадигми (від англ. *environment* — довкілля), що стверджує необхідність балансу прагматичної і непрагматичної взаємодії людини з навколишнім середовищем (С. Д. Дерябо, В. А. Ясвін). Характер взаємодії людини з природою визначається своєрідним екологічним імперативом: правильно і дозволено лише те, що не порушує існуючої в природі екологічної рівноваги. При цьому етичні норми й правила поширюються як на взаємодію людини з іншими людьми, так і на її взаємодію зі світом природи. У вирішенні екологічних питань пріоритет надається гуманістичному підходу,

де триада “світ — людина — природа” змикається з іншою “людина — людяність — людство” [11; 12].

Беручи за основу три типи екологічної свідомості — антропоцентричний, природоцентричний та екоцентричний, а також ураховуючи ставлення людини до навколишнього природного середовища і характер поведінки в ньому, автор виокремлює такі підтипи ЕС:

- антропоцентрично-споглядальний. Відносини людини з природою мають характер “суб’єкт-об’єктних”, де суб’єктом є людина. Природа ж сприймається як об’єкт дослідження, отримання нових знань або об’єкт краси. Поведінка людини — нейтральна або екологічно доцільна. Носії цього підтипу свідомості — це фотохудожники, пейзажисти, письменники, які пишуть і створюють твори про природу; дослідники світу природи, колекціонери рослин, метеликів (у тій кількості і в тому видовому складі, що не може зашкодити довкіллю); відвідувачі зоопарків, ботанічних садів, відпочиваючі в лісі, на березі річки і т. ін., за умови дотримання правил поведінки в природі. Людина, якій притаманний антропоцентрично-споглядальний підтип екологічної свідомості, керується у своїх відносинах з довкіллям передусім естетичними та пізнавальними потребами: вона милується красою природи, досліджує її, не завдаючи шкоди навколишньому середовищу. Проте не можна стверджувати, що інтереси інших живих істот її бентежать більше, ніж власні;
- антропоцентрично-прагматичний. На сьогодні цей підтип

притаманний більшості жителів розвинених країн (до речі, країни, що розвиваються, вже також підпадають під цю категорію). Відносини людини з природою — суб'єкт-об'єктні, природа сприймається через призму власних потреб; тип екологічної поведінки — відсторонено-байдужий або відверто споживацький. Людина — носій цього підтипу екологічної свідомості використовує природне середовище виключно для своїх потреб, незважаючи на потреби інших живих істот, не піклуючись про них, і вважає себе центром світу природи. У разі власної необхідності людина змінює довкілля, пристосовуючи його “під себе”, проте дії людини ще не набувають такого масштабу, як при антропоцентрично-руйнівному підтипі;

- антропоцентрично-руйнівний. Людина протиставляється світу природи. Відносини людини з природою — суб'єкт-об'єктні, тип екологічної поведінки — хижацький, загарбницький, деструктивний, агресивний (тобто поведінка є екодевіантною). Цей підтип притаманний як дітям і підліткам з неблагополучних родин, які у своєму ставленні до довкілля керуються навіть не потребами, а власним настроєм (витоптують клумби з квітами, ламають дерева, знущаються з беззахисних тварин), так і дорослим людям. Браконьєрство, незаконне вирубування лісів, знищення зеленої зони міст заради прибуткового будівництва, скидання промислових і побутових відходів у річки, забруднення

повітря викидами транспорту й промисловості, експлуатація тварин і птахів задля власної вигоди (фотографування, різні “розважальні” заходи та ін.), жорстоке поводження з тваринами і рослинами — усе це вияви антропоцентрично-руйнівного підтипу екологічної свідомості. Ніхто з людей — носіїв цього підтипу не замислюється над можливими катастрофічними наслідками своєї поведінки в довкіллі. Як це було, наприклад, з водієм вантажівки, який вилив сірчану кислоту з балона у колгоспний яблуневий сад (подія сталася в липні 2007 р. у м. Цюрупинську Херсонської області), через що дерева загинули. Ще однією, не менш трагічною ілюстрацією є аварія нафтоналивного танкера, що сталася в Керченській протоці у листопаді 2007 р., наслідки якої обов'язково позначаться на екології регіону;

- антропоцентрично-зберігаючий. Відносини людини з природою — суб'єкт-об'єктні, поведінка людини — екоатрибутивна (екологічно доцільна). У цьому випадку людина використовує природне середовище для своїх потреб, але все ж таки піклується про його майбутнє, передбачає наслідки своїх дій. До носіїв цього підтипу екологічної свідомості належать власники невеликих земельних ділянок, дачники, ремісники, майстри народної творчості, що виготовляють вироби з природних матеріалів та ін. Для багатьох із них використання дарів природи — провідний елемент способу життя, а для деяких — навіть умова виживання;

- природоцентрично-альтруїстичний. Відносини людини з природою — суб'єкт-об'єктні, тип екологічної поведінки — активно-співчуваючий. Природа сприймається передусім як об'єкт охорони. Цей підтип свідомості характерний для тих людей, що безкорисливо доглядають за рослинами й тваринами, особливо безпритульними свійськими і покинутими екзотичними тваринами. До таких людей належать співробітники зоопарків, притулків для тварин (звичайно, не випадкові особи, а добросовісні працівники), члени товариств захисту тварин і просто пересічні громадяни, для яких потреби та інтереси тварин важливіші, ніж свої власні;
- природоцентрично-синкретичний. Передбачає повне “розчинення” людини у природі або “злиття” з нею. Відносини людини з природою — об'єкт-суб'єктні, де об'єктом є людина. Поведінка людини — екологічно доцільна, проте із суворими самообмеженнями і відмовою від досягнень цивілізації. Природа вважається найвищою цінністю. Цей підтип екологічної свідомості зустрічається порівняно рідко, переважно серед прихильників буддизму (“природа — це ви, а ви — це природа”). Звичайно, повністю відмовитися від благ цивілізації було б утопією. Проте якщо люди і далі продовжуватимуть збільшувати свої потреби, то це, зрештою, призведе до цілковитого виснаження природних ресурсів, забруднення довкілля і глобальної екологічної катастрофи;
- природоцентрично-агресивний. Відносини людини з природою — суб'єкт-об'єктні, природа сприймається як об'єкт захисту. Людина протиставляється світу природи (як при антропоцентрично-руйнівному підтипі екологічної свідомості), але тут інтереси природи виходять на перше місце, тоді як людина вважається нерозумною істотою, що завдає шкоди довкіллю і за цю шкоду має бути покарана. Цей підтип свідомості знаходить свій вияв, зокрема, у радикальних діях членів руху “зелених”, здебільшого перетворюючись на екотаж (екологічний саботаж) і навіть на “екологічний фашизм”.

Наприклад, відомим є випадок, коли лісник так піклувався про збереження лісу, що вбивав людей, які намагалися рубати дерева, і закопував їх під тими деревами. Стосовно екотажу варто зазначити, що, як форма радикальної охорони природи, він зародився у США у 70–80-х роках минулого століття і виявлявся у псуванні техніки й обладнання з метою надання екологічно шкідливим діям економічно не вигідного характеру. Американський екофілософ Едвард Еббі у своїх виступах згадував про групу екологічних партизанів з південно-західних штатів США, які захищали дику природу, ламаючи машини, рекламні щити, пошкоджуючи лінії електропередач, перекриваючи транспортні шляхи та вживаючи інші заходи. Згодом виникла радикальна організація “Земля понад усе”, гасло якої “Жодних

компромісів у захисті дикої природи!”.

Звичайно, неможливо підтримати всі методи боротьби радикалів за збереження природи, однак використати їх досвід було б цілком слушно. Наприклад, перекриття доріг, блокування будівництва, знищення браконьєрського приладдя і пристроїв, різноманітні пропагандистські акції — якщо їх проводити відповідно до закону, не вдаючись до крайнощів, вони можуть принести неабияку користь;

- екоцентрично-раціональний. Близький до антропоцентрично-зберігаючого. На думку автора статті, цей підтип притаманний мешканцям екологічних поселень (Фінхорн, Кітеж, Гришино, Нео-Ековіль, Світле та ін.), які опанували раціональні способи природокористування і не лише беруть від природи, а й дають їй. Екопоселенці активно використовують альтернативні джерела енергії (сонячні батареї, вітряні двигуни, міні-гідроелектростанції) та природозберігаючі технології сільського господарства. Відносини людини з природою — суб'єкт-суб'єктні, до природи тут люди ставляться як до рівної собі;
- екоцентрично-конструктивний. Відносини людини з природою — суб'єкт-суб'єктні. Природа сприймається як дім, у якому мешкає людина, і людина повинна бути дбайливим господарем. Наголос робиться на гармонійному розвитку людини й довкілля. Цей підтип екологічної свідомості притаманний усім тим, хто працює у сфері

екології та охорони природи, екологічної освіти й виховання, хто не лише прагне захищати природу, а й озброєний для цього відповідними знаннями та вміннями. Розроблення і впровадження екологічно чистих технологій, пошуки альтернативних джерел енергії, відновлення й поліпшення природних ландшафтів, участь у природоохоронних заходах, порятунк тварин, екологічна просвіта громадян — саме тут екоцентрично-конструктивний підтип екологічної свідомості знаходить своє відображення;

- екоцентрично-протестний. Відносини людини з природою — суб'єкт-суб'єктні. Поведінка людини — активна, екологічно доцільна. Екоцентрично-протестний підтип екологічної свідомості знаходить свій вияв у численних акціях протесту проти забруднення навколишнього середовища, незаконного промислового, житлового будівництва і знищення зелених зон та інших заходах. Однак ці дії не набувають радикальних форм, не заподіюють шкоди іншим людям і ґрунтуються на дотриманні законів.

Сучасна екологічна криза зумовлена домінуванням антропоцентричного типу екологічної свідомості, особливо її антропоцентрично-прагматичного та антропоцентрично-руйнівного підтипів, згідно з якими довкілля є власністю людини, яким можна розпоряджатися на власний розсуд, а природні об'єкти існують виключно для задоволення її постійно зростаючих потреб. Виживання в сучасних умовах і запобігання подальшому поглибленню екологічної кризи можливо лише в разі розвитку

екоцентричного типу екологічної свідомості, що передусім передбачає переосмислення значення навколишнього природного середовища в житті суспільства, місця і ролі людини у світі, відносин між суспільством і природою. Психологічні особливості процесу розвитку екологічної свідомості повинні враховуватися при розробленні нових програм для екологічної освіти, що передбачають упровадження особистісно-орієнтованих технологій, спрямованих на розвиток інтересу до пізнання і збереження природи, на конструктивну екологічну діяльність. Не лише оволодіння певною сумою знань і вмінь, а й формування громадянської позиції, що базується на екоцентричному типі екологічної свідомості, і в кінцевому результаті — формування екологічної особистості, є метою екологічної освіти і виховання.

Література

1. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. — М.: Айрис-пресс, 2003. — 575 с.
2. Гирусов Э. В. Основы социальной экологии // Философские проблемы глобальной экологии. — М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1998. — 168 с.
3. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. — Ростов н/Д: Феникс, 1996. — 477 с.
4. Калмыков А. А. Введение в экологическую психологию: Курс лекций. — М.: Изд-во МНЭПУ, 1999. — 128 с.
5. Львовичина А. М. Основы экологической психологии: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004. — 136 с.
6. Мамешина О. С. Психологические особенности формирования экологической культуры учнівської молоді // “Педагогика і психологія професійної освіти: результати дослідження і перспективи”: Зб. наук. пр. / За ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало. — К., 2003. — С. 650–660.
7. Медведев В. И., Алдашева А. А. Экологическое сознание: Учеб. пособие. — М.: Логос, 2001. — 375 с.
8. Панов В. И. О предмете психологии экологического сознания // Прикладная психология. — 2000. — № 6. — С. 1–15.
9. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: Монографія. — К.: Вид. дім “Слово”, 2004. — 440 с.
10. Başlar K. Uluslar arası Çevre Hükukunda Gelecek Nesillerin Durumu // Ecoloji, sayı. — 1992. — № 5. — S. 38–40.
11. Jamison A., Eyerman R., Cramer J., Laessle J. The Making of the New Environmental Consciousness: A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark, and the Netherlands // Contemporary Sociology. — 1994. — Vol. 23, № 4. — P. 513–525.
12. Özdemir I. Çevre Sorunlarının İnsan-Merkezli Karakteri // I. Ulusal Çevre Hükuku Kongresine sunulan tebliğ. — 23 Kasım 1996, Ankara. — S. 68–82.

Рассматриваются разные подходы к содержанию понятия “экологическое сознание”, в частности гносеологический, социологический, социально-психологический, собственно психологический. Анализируются разные определения, интерпретации экологического сознания, сформулированные представителями каждого из указанных выше подходов, известные классификации ЭС. На основе трех типов экологического сознания (антропоцентрического, природоцентрического, эоцентрического), а также в зависимости от отношения личности к окружающей среде и характера поведения в ней выделяются десять подтипов экологического

сознания, при этом обосновывается необходимость формирования у подрастающего поколения нового экоцентрического типа ЭС для преодоления экологического кризиса и обеспечения устойчивого развития общества.

The paper deals with different views on the environmental consciousness concept, such as epistemological, sociological, psychological etc. Definitions, interpretations, and classifications of environmental consciousness given by scholars sharing the above viewpoints are critically examined. Based on the three main types of environmental consciousness, such as anthropocentric (human-centered), biocentric (nature-centered), and ecocentric (meaning values centered on ecology), the author provides a more detailed description of this phenomenon. This classification includes ten subtypes of the environmental consciousness depending on human attitudes towards nature and behavior in natural environment. In conclusion, it is emphasized the importance to make the new — ecocentric environmental consciousness among younger generation, because this is indispensable for overcoming ecological crisis and ensuring sustainable development of society.